

Т.В.Березянко, д.е.н.,доц.

Національний університет харчових технологій

T.Berezianko, doctor of econ., as.prof.,

National University of Food Technologies

Orcid: 0000-0001-9228-4239

Researcher ID: F-8763-2018

Сучасні тенденції національного освітнього процесу

Contemporary trends in the national educational process

Ефективна економіка, №6, 2019 - <http://www.economy.nayka.com.ua/>

Анотація. Пропоновану публікацію присвячено розгляду питань адаптації політики в сфері освіти з урахуванням вимог та напрямків євроінтеграційних прагнень України. Розглядаються підходи та інструменти європейської та національної стратегії підготовки наукових кадрів та тенденції у системі вищої освіти. Увагу приділено асиметрії у підходах та меті конструювання освітньої системи, а також полярності у підходах до використання наукової конкурентоспроможності. В статті застосовано порівняльний підхід у сфері законодавчого, фінансового, стратегічного забезпечення розвитку національної наукової сфери у ЄС та Україні. Наголошено на необхідності удосконалення національного законодавства з пріоритетною адаптацією його до вимог європейської стратегії розвитку. Основний висновок полягає у наявності розбіжності між потребою наукової сфери України, вимогою жорсткої бюджетної економії МВФ та європейською політикою наукового розвитку як засобу економічної стабільності.

Ключові слова. Вища освіта, державна політика, ЄС, законодавство, конкурентоспроможність, стратегія

Annotation. The article is devoted to consideration of the differences between the approach of European and national society to the issue of education of

the population. In particular, in the EU, education and the level of staffing of the economy by personnel who have a complete higher education have been chosen as the basis for ensuring joint competitiveness. That is why the EU has full state funding for institutions of higher education regardless of their economic status, which is why the funding of a large number of programs of the work of the working population to the educational modules is constantly increasing, and the possibility of renewal of education and its development, regardless of age and status of the employee, is provided. **The purpose** of the article is to compare national and European policy in education, identify problem areas, discrepancies and discrepancies in the process of convergence of national and European educational development strategies. **Methods** applied in the process of research relate to general scientific, it is comparison, comparison, logical and scientific analysis. In the course of the study, European education policy and impact tools were considered, with which the positive effects were obtained. **Results and conclusions.** New countries seeking to join the euro area should take into account that European integration in the field of education serves the purposes of increasing the quality, diversity of professions and mobility of workers in the labor market, creating favorable conditions for the citizens to exercise the right to education of the European Union and should be accepted without adjustments and harmonization. In the process of comparing national and European policies in the educational sphere, it has been established that in Ukraine there are problems of inadequate state financing of the development of science and the process of training, the unsettled nature of the provision of services for the training of higher education graduates is increasing. Contrary to the European system, formally adopting the newest approaches (Bologna Process, Erasmus, etc.), the Ukrainian educational system is oriented towards the IMF's guidelines for reducing budget expenditures, and educational programs have become hostage to this. The latest parliamentary hearings also confirm this conclusion: numerous recommendations and proposals relate solely to administrative and restructuring measures and do not

include guidance on extending the scope of financial support, the development of scientific activities, and the training of researchers.

Key words. Higher Education, Public Policy, EU, Legislation, Competitiveness, Strategy

Постановка проблеми. Світовим суспільством визнано, що підготовка наукових кадрів є системним питанням розвитку національного потенціалу [1,2]. Саме розвиток освітніх процесів в суспільстві визнано в ЄС фундаментом забезпечення спільної конкурентоспроможності. Цей підхід базується на політичних рішеннях в питаннях освіти. Країни, що прагнуть асоціації з євро простором мають враховувати умови та вимоги створення спільного освітнього простору з Євросоюзом, який здійснюється на основі політичних підходів, політичної стратегії наднаціональних інститутів Співтовариства. Саме в освіті стратегії базуються на вимозі посилення європейського виміру як фактору що забезпечує глибшу інтеграцію в економіці, соціальній сфері та виконує функцію інструменту зміцнення європейської ідентичності. Важливо враховувати і ту обставину, що європейська інтеграція в освітній сфері є внеском в світові глобальні процеси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Освітній політиці Євросоюзу присвячено безліч досліджень західних вчених [3,4], найбільш відомі роботи У.Тейхлера, Дж.Найта [5] щодо інтернаціоналізації освіти, А. Раухваргера, С. Тауха щодо європейської дворівневої системи освіти [6], інших вчених щодо розвитку міжнародної мобільності [7-10]. Україномовна література з означеного напрямку вкрай незначна, висвітлено лише окремі питання [11-14].

Мета та завдання статті. Стосовно євроінтеграційного курсу України щодо спільного освітнього простору слід зазначити, що головною перешкодою в цьому напрямку є безвідповідальна політики підтримки та розвитку освітнього процесу в країні, що прогресує з кожним роком. Висвітленню

наслідків цієї політики присвячено дану роботу. Тому основними завданнями статті обрано розгляд: законодавчого забезпечення освітніх процесів у вищій школі та політики кадрового забезпечення наукового процесу; процесу зближення із міжнародними вимогами в освітній системі.

Результати дослідження. Вирішальний фактор успіху інтеграційних процесів на пострадянському просторі - прийняття кардинальних політичних рішень, вироблення спільної політичної стратегії в сфері освіти, розробка і реалізація спільних проектів. Створення спільного освітнього простору в Євросоюзі здійснюється на основі політичних підходів, політичної стратегії наднаціональних інститутів Співтовариства, які базуються на вимогу посилення європейського виміру в освіті як фактора ще глибшої інтеграції в економіці, соціальній сфері та як інструменту зміцнення європейської ідентичності. Європейська інтеграція в сфері освіти служить цілям збільшення якості, різноманітності професій і мобільності працівників на ринку праці, створення сприятливих умов для реалізації громадянами Євросоюзу права на освіту. Важливо враховувати і ту обставину, що європейська інтеграція в освітній сфері є внеском в світові глобальні процеси.

В контексті європейського досвіду пострадянські інтегратори обов'язково повинні враховувати кілька уроків. По-перше, неминучість інтеграційних процесів і їх поглиблення; по-друге, необхідність політичної волі, політичних рішень; по-третє, вміння знаходити компроміси між країнами, інтереси яких, на перших погляд, діаметрально протилежні, проявляти терпіння в реалізації стратегічних рішень і передбачити майбутній розвиток. Цей досвід європейців частково затребуваний пострадянськими державами вже сьогодні і, безумовно, буде затребуваний і в майбутньому.

1. Напрямки та вимоги євро інтеграційного зближення.

В результаті дослідження наукових робіт західних вчених зазначимо, що більшу їх частину присвячено дрібним питанням, що не охоплюють усю проблему в цілому. В результаті опрацювання значної кількості

європейських документів національних та спільних освітніх установ та державних органів, нам вдалося виявити деякі спільні завдання, що характеризують сучасну освітню політику Європи:

- найважливішим засобом вирішення поставлених перед Євросоюзом проблем є освітня політика Співтовариства;

- створення загального освітнього простору країн-членів Співтовариства забезпечується засобами мобільності студентів, викладачів, фахівців, обміну досвідом, інноваціями, визнання кваліфікації та компетенції на всій території ЄС;

- Єврокомісія як наддержавний інститут, діючи на основі принципу субсидіарності та інститути ЄС основну увагу приділяють посиленню європейського виміру в освітніх системах держав-членів;

- Основними інструментами реалізації політики ЄС у сфері освіти, створення загального освітнього простору є фінансування з союзного бюджету різні багаторічні програми;

- стратегічна мета освітньої політики ЄС в третій країнах - зміцнення міжнародних позицій Співтовариства, підвищення його конкурентоспроможності, в тому числі в сфері освітніх послуг.

За рахунок останнього здійснюється просторовий розвиток, «захоплення» нових територій за допомогою розмивання культурно-освітніх національних традицій. Європейські країни не одразу перейшли до ідеї інтеграції через освітні процеси. В історичному плані відлік можна розпочати з 1985 р., з моменту представлення доповіді «Європа народів». Позиція європейських країн призвела до того, що в Маастрихтський договір 1992 р. було включено в якості одного напрямку діяльності спільноти також сферу освіти (стаття 149, розд.3). Відповідно до статті спільнота має сприяти поліпшенню якості освіти шляхом заохочення співробітництва між країнами-членами і, в разі необхідності, шляхом підтримки їх дій; при цьому країни-члени продовжують нести відповідальність за зміст навчання та організацію систем освіти і їх культурного і мовного різноманіття. Компетенція

Євросоюзу в галузі освіти, відповідно до статті 149 та відповідно до процедури, передбаченої статтею 251, та після консультацій з Економічним і Соціальним комітетом та Комітетом регіонів, полягає в ухваленні рішення про заохочувальні заходи, не вдаючись до будь-якої гармонізації законодавчих та регламентних актів країн-членів. Таким чином, політика Євросоюзу доповнює діяльність своїх держав-членів у всіх сферах освіти.

Першочергове значення серед інструментів реалізації освітньої політики має фінансування освітньо-наукового розвитку. Інтеграційні процеси в ній реалізуються за допомогою освітніх програм, що мають власні цілі і самостійний бюджет.

Найважливішою програмою є програма «Сократес», що була започаткована ще в 1996 році., головною метою якої є посилення європейського виміру в освіті усіх вимірів. Складовими частинами її є «Коменіус» - європеїзація шкільної освіти та «Еразмус» - зближення університетської освіти, «Грюндвіг» - освіта для дорослих, «Лінгва» - мовна освіти; «Мінерва» - освіта за допомогою інформаційно-комунікаційних засобів; а також програми безперервного моніторингу інновацій, розробка спільних дій та додаткових заходів.

Євросоюз розглядає свою освітню політику як інструмент посилення свого впливу і своїх позицій, в тому числі конкурентних¹, на міжнародній арені, в своїх взаєминах з третіми країнами. По суті справи мова йде про глобальні інтересах Європейського союзу, про захист його геополітичної, економічної ролі в сучасному світі.

В 2001 р. прийнято концепцію «Про посилення співпраці з третіми країнами в галузі вищої освіти». Євросоюз досить широко формулює основні цілі міжнародного співробітництва з третіми країнами. Це, по-перше, розвиток висококваліфікованих людських ресурсів в партнерських країнах і в самому Євросоюзі; по-друге, становлення ЄС як привабливого центру освіти, професійної підготовки, наукових і технічних досліджень. Крім освітніх

цілей, співробітництво переслідує завдання викорінення бідності в світі, що є важливою метою політики Євросоюзу.

Починаючи з 2000 року на підтримку науки в Франції витрачається 2,23%, в Германії – 2,0%, загалом в ЄС – 2% (в США – 1,8%) ВВП. Тому, з початком економічної кризи 2008 р. скорочення темпів розвитку має відповідні характеристики: США – 3,5%. Германія та Франція – 2,5% [15]. У порівнянні на 1 науковця у Франції витрачається 172,3 тис.дол., а в США – 8,8 тис.дол. При цьому кількість науковців в ЄС за останні 5 років зростає на 20% і становить на 1 млн.населення понад 3,3 тис. осіб.

2. Законодавче забезпечення національної системи підготовки здобувачів освіти

Здійснення освітньої діяльності в сфері вищої освіти на 3-му та науковому рівнях відбувається згідно з Переліком галузей знань і спеціальностями, затвердженими Постановою Кабінету Міністрів України від 29.04.2015р. за № 266. На сьогоднішній день підготовку науковців здійснюють 249 державних та 47 приватних закладів вищої освіти, а також 183 наукових установи [16].

Міністерство освіти України, Комітет Верховної Ради України Рішенням від 19.12.2018 р. визначили систему підготовки наукових кадрів системним завданням державної політики, важливим завданням наукової та науково-технічної діяльності, а сферу науки як конкурентоспроможну діяльність та вагомий економічний ресурс. За оцінками міжнародних агенцій національні наукові здобутки та потенціал, в тому числі і в військово-промисловій сфері, можуть бути оцінені в суму понад 400 млрд.дол.США.

Проте сукупні витрати національного бюджету на наукові приписи складають лише 0,49% національного ВВП, а в 2019 р. заплановане скорочення до рівня 0,23% ВВП. При цьому кількість науковців в Україні постійно скорочується: в 1991 р. вона становила 4 тис.осіб на 1 млн.населення, а в 2018 р. – лише 1,2 осіб на 1 млн.населення. При цьому

спостерігається нестримна міграція молодих науковців до інших країн. За останні 7 років на 30% зменшилась кількість аспірантів в сфері науки, вдвічі скоротився прийом до аспірантури.

Крім проблеми неадекватного державного фінансування розвитку науки та процесу підготовки кадрів зростає неврегульованість порядку надання послуг з підготовки здобувачів вищої освіти. Так, інвестиції аспірантів в наукове дослідження та науко метричне підтвердження здобутків є незрівнянно вищим ніж підтримка закладу вищої освіти та потенційна оплата науковця протягом 10 років.

Однією з суттєвих проблем здобувачів наукового рівня є вимога щодо публікації в науко метричних закордонних базах, що формує юридичні привілеї та протирічить ст.15 Закону України «Про захист економічної конкуренції». Але, євро інтеграційні вимоги, прийняті Україною добровільно, потребують проходження цього шляху. Проте, зазначимо, що критеріями присудження наукового ступеню PhD є: 1. Успішне виконання відповідної програми; 2. Публічний захист, 3.критерієм присудження наукового ступеню доктора наук додатково потребує публікації монографії, та/або статей у вітчизняних та міжнародних науко метричних рецензованих фахових виданнях, що затверджений МОН.

Жодних вимог до рейтингування наукових видань чи наукових видавництв Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» не містить. Невиважене рішення щодо обов'язковості рейтингових публікацій стало інструментом стримування нарощування кадрового наукового потенціалу країни. Наявність цієї законодавчої колізії засвідчено в Ухвалі Київського апеляційного адміністративного суду від 22.11.2016 р. Додамо також, що згідно з оцінкою зарубіжних академій наук (Франції, Германії – «Леопольдіна» та Великобританії – спільна заява 27.10.2017р.) наявність публікацій в наукометричних журналах не може розглядатись як одна із основних вимог оцінювання наукових досліджень.

На сьогоднішній день, за висновком провідних наукових установ України: НАН України та Інституту держави і права ім.В.М.Корецького, Київського університету права, НАН аграрних наук України, НА педагогічних наук України, НА медичних наук України, НАН Держустановою «Інститутом досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім.Г.М.Доброва НАН України», НА правових наук України Науково-дослідний інститут інформатики і права, проректорами з наукової роботи закладів вищої освіти та директорами наукових установ МОН України основними проблемами, що потребують негайного врегулювання в сфері вищої освіти є [16]:

- недоречність та ати правовий статус вимоги МОН України щодо обов'язковості публікації наукових результатів лише в рейтингових виданнях, що спираються лише на бібліометричні показники, засновані на Web of Science та Scopus. Напівмонопольний статус означених видань призводить до завищення вартості доступу до наукових знань, фінансової та інтелектуальної експлуатації авторів. Означені журнали є втіленням англomовного домінування та засобом денационалізації в науковій сфері. Вимоги до публікацій означених видань створюють підпорядкованість національних наукових журналів та вторинність їх як наукових та процедурних засобів визнання. МОН України, запроваджуючи цю норму нормативно визначає упосліджений статус україномовного наукового контенту;

- систему акредитації перетворено на засіб державного секвестру в управлінні вищою освітою, замість використанні її у якості технології стимулювання підвищення якості освітніх послуг. В цьому напрямку вбачається прямий вплив бюджетних та економіко-політичних вимог МВФ;

- втрата престижу професії науковця через бюджетне скорочення фінансування закладів освіти, їх розвитку та оплати на всіх рівнях освітньої діяльності. Для порівняння: розмір стипендії аспіранта 2018 р. складає 4425

грн. (або 169 дол.США), докторанта – 5424 грн. (або 207 дол.США), а оплата публікації у журналах WOS та Scopus складає 600-800 дол.США [16];

- нормативна та законодавча невизначеність створює численні процедурні та стратегічні перепони розвитку. Так, відсутність стандартів вищої освіти для підготовки докторів філософії, необхідність повернення до системи заочної освіти в аспірантурі, чисельні неузгодженості із наповненням та роботою з ЄДЕБО – створюють додаткові перешкоди в діяльності наукової сфери. Через законодавчу неврегульованість питань навіть Президії НААН відмовлено МОН у праві доступу до даних наукових установ;

- потребує правового оформлення система реалізації спільних програм, що створені двома та більше закладами вищої освіти на основі об'єднання ресурсів;

- нормативна неузгодженість нововведень МОН створює перепони для ритмічного функціонування закладів. Наприклад, впровадження ступеню «асистент-стажист» замість «аспірант» (Постанова КМ України №865 від 24.10.2018 р.) не закріплене відповідними змінами у Порядку підготовки здобувачів вищої освіти (Постанова КМ України №261 від 23.03.2016), що спричинило припинення прийому до ординатури в системі НАМН України [16];

- впровадження невірноважених крапкових змін до системи підготовки та атестації наукових кадрів формально-бюрократичними методами спричинило протилежний від очікуваного результат. Посилаючись на європейський досвід, слід було б відмовитись від наявного громіздкої процедури захисту дисертацій.

Таким чином, відсутність Порядку присудження ступеню доктора філософії на сьогодні унеможлиблює виконання ЗВО своєї прямої діяльності у сфері підготовки наукових кадрів. Поширення наукових знань переведено переважно в англomовний формат, що також негативно впливає на рівень

привабливості для іноземців вітчизняних програм підготовки докторів філософії.

Висновки та перспективи. Таким чином, політика Євросоюзу доповнює по суті справи діяльність своїх країн-членів у всіх сферах освіти. Роль же Спільноти полягає в сприянні розвитку якісної освіти шляхом заохочення співпраці країн-членів, і, якщо необхідно, підтримуючи і доповнюючи їх діяльність, головним інструментом залишається належне і, навіть, випереджувальне фінансування. Зазначимо, що навіть приватні вищі заклади на 100% фінансуються державою, що не заважає можливостям додаткових фінансових залучень.

В законодавчому напрямку національного освітнього процесу потребують вдосконалення та коригування: Закон України «Про вищу освіту» (Прикінцеві Положення п.14, а також ст.25 п.6, ст.7 п.8, ст.48 п.2, ст.62), діяльність МОН України в плані впровадження «Порядку присудження ступеня доктора філософії та доктора наук», «Порядок акредитації спеціалізованих вчених рад з питань присудження ступенів доктора філософії та доктора наук», затвердження нових вимог до опублікування результатів дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора наук та доктора філософії» [16].

На противагу європейській системі, формально приймаючи новітні підходи (Болонський процес, Еразмус та інш.) українська освітня система орієнтована на настанови МВФ щодо скорочення бюджетних видатків, і освітні програми стали заручниками цього. Останні Парламентські слухання також підтверджують цей висновок: численні рекомендації та пропозиції стосуються виключно адміністративних та реструктуризаційних засобів впливу і не включають настанов щодо розширення меж фінансової підтримки, розвитку наукової діяльності та підготовку наукових кадрів.

Література.

1. Новейшая Европейская стратегия «Европа – 2020» [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://eulaw.ru/content/novaya-evropejskaya-strategiya-evropa-2020/>;

2. Індикаторы 2020 по образованию в рамках стратегии «Европа 2020» [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://www.spbstu.ru/upload/inter/indicators-education-2020-Europe-strategy.pdf>
3. *Figel J.* Opening Speech 25th Anniversary of Eurydice Brussels, 13 October 2005;
4. *Figel J.* European Commissioner for Education, Training, Culture, and Multilingualism Learning for competitiveness. Launch of the CLEPA White Paper on Education Brussels, 22 September 2005
5. *Knight J.* Internationalisation of Higher Education, in: Quality and Internationalisation in Higher Education (Paris, OECD, IMHE) - 1999;
6. *Teichler U.* Internationalisation as a Challenge to Higher Education in Europe, Tertiary Education and Management, 2001.
7. *See. :Booth J., Ophuyes T., Koleva P.* Bringing International Mobility in the Arts to the Forefront. Exploring Student and Teacher Mobility in the Arts. - February 2004;
8. *Carrera S.* What Does Free Movement Mean in Theory and Practice in an Enlarged EU? Centre for European Policy Studies. - CEPS Working Document. - №208. - October. - 2004;
9. *Audeoud O.* Mobility and Free Movement of People and Products in the Cultural Sector. Directorate-General for Education and Culture of the European Commission. - 2003;
10. *Staines J.* Tax and Social Security a Basic Guide for Artists and Cultural Operators in Europe. 2004.;
11. Солонінко К.С. Інтеграційна політика України: інституційні аспекти / Солонінко К. С. // Міжнародна економіка. – 2012 р. – Випуск №52 –С.55-65
12. Юрчик І.Б., Урбанович В.А. Проблеми інтеграції України в світове співтовариство [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/view/823>
13. Левицька В. В., Смагло О. В. Інтеграція України до ЄС: проблеми та перспективи / В. В.Левицька, О. В. Смагло [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://sophus.at.ua/publ/2015_10_30_kampodilsk/sekcija_section_3_2015_10_30/integracija_ukrajini_do_es_problemi_ta_perspektivi/104-1-0-1577
14. Сидоренко О. О. Рішення Європейського суду з прав людини як джерело права України / О. О. Сидоренко // Проблеми законності : зб. наук. пр. – Харків, 2015. – Вип. 129. – С. 242–250.
15. Воскресенский А.Д. Инновации и мировая политика / А.Д.Воскресенский [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/v/innovatsii-i-mirovaya-politika>
16. Матеріали до 1 питання порядку денного засідання Комітету з питань науки та освіти 19.12.2018р. – Вх.№04-23/17-1423 від 14.11.2018

References

1. Noveishaia Evropeiskaia stratehiya «Evropa – 2020» [Elektronnyi resurs] - Rezhym dostupu: <https://eulaw.ru/content/novaya-evropejskaya-strategiya-evropa-2020/>;
2. Індикаторы 2020 по образованию в рамках стратегии «Европа 2020» [Elektronnyi resurs] - Rezhym dostupu: <https://www.spbstu.ru/upload/inter/indicators-education-2020-Europe-strategy.pdf>
3. *Figel J.* Opening Speech 25th Anniversary of Eurydice Brussels, 13 October 2005;
4. *Figel J.* European Commissioner for Education, Training, Culture, and Multilingualism Learning for competitiveness. Launch of the CLEPA White Paper on Education Brussels, 22 September 2005
5. *Knight J.* Internationalisation of Higher Education, in: Quality and Internationalisation in Higher Education (Paris, OECD, IMHE) - 1999;

6. *Teichler U.* Internationalisation as a Challenge to Higher Education in Europe, Tertiary Education and Management, 2001.
7. *See. :Booth J., Ophuyes T., Koleva P.* Bringing International Mobility in the Arts to the Forefront. Exploring Student and Teacher Mobility in the Arts. - February 2004;
8. *Carrera S.* What Does Free Movement Mean in Theory and Practice in an Enlarged EU? Centre for European Policy Studies. - CEPS Working Document. - №208. - October. - 2004;
9. *Audeoud O.* Mobility and Free Movement of People and Products in the Cultural Sector. Directorate-General for Education and Culture of the European Commission. - 2003;
10. *Staines J.* Tax and Social Security a Basic Guide for Artists and Cultural Operators in Europa. 2004.;
11. Soloninko K.S. Intehratsiina polityka Ukrainy: instytutsiini aspekty / Soloninko K. S. // Mizhnarodna ekonomika. – 2012 r. – Vypusk №52 –S.55-65
12. Iurchyk I.B., Urbanovych V.A. Problemy intehratsii Ukrainy v svitove spivtovarystvo [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: <https://naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/view/823>
13. Levytska V. V., Smahlo O. V. Intehratsiia Ukrainy do YeS: problemy ta perspektyvy / V. V.Levytska, O. V. Smahlo [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: http://sophus.at.ua/publ/2015_10_30_kampodilsk/sekcija_section_3_2015_10_30/integracija_ukrajini_do_es_problemi_ta_perspektivi/104-1-0-1577
14. Sydorenko O. O. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny yak dzherelo prava Ukrainy / O. O. Sydorenko // Problemy zakonnosti : zb. nauk. pr. – Kharkiv, 2015. – Vyp. 129. – S. 242–250.
15. Voskresenskyi A.D. Ynnovatsyy y myrovaia polytyka / A.D.Voskresenskyi [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: <https://cyberleninka.ru/article/v/innovatsii-i-mirovaya-politika>
16. Materialy do 1 pytannia poriadku dennoho zasidannia Komitetu z pytan nauky ta osvity 19.12.2018r. – Vkh.№04-23/17-1423 vid 14.11.2018